

A LEGÚJABB KÖKÉNYDOMBI FONATLENYOMAT TANULSÁGAI

A kökénydombi újkőkori lakótelepnek 1928-ban feltárt részén,¹ két évvel ezelőtt, burgonyaültetés idején, az ottani termelészövetkezet dolgozói a kocsíút-szélére dobálták ki a visszahányt földben talált, munkájukat akadályozó cserepeket. A hányódó leleteket Mészáros István hódmezővásárhelyi lakos mentette meg.

A kökénydombi cseréptöredékek zöme nem mond számunkra újat. Legtöbbjük apró bütykökkel díszített kicsiny töredék, de akad közöttük mélyített vonalakkal borított, fonatdíszes darab is. Legértékesebbnek éppen a legjelentéktelenebbnek látszó cserép bizonyul; a következőkben ezzel foglalkozom behatóbban.

Az 1. képen bemutatott cseréptöredék közepes nagyságú fazék fenekéből és az oldalából való. Anyaga közepes finomságú agyag, kiégetése valamivel jobb, színe barna, illetve alig szürkés. Vastagsága az edényfenék szakaszán 1,—, oldalának megmaradt részén 1,2 cm. Az edényfenék alján gyékényfonat lenyomata látható. Leletünk részletekbemenő vizsgálatánál arra kereselek feleletet, hogyan került az a cserépedény fenekére.

A töredék felületén és a törésfelületeken egyaránt tisztán felismerhetők azok a részek, amelyekből az edényt annak idején felépítették. Az edény készítésekor használt agyag ugyanis munka közben kissé megszikkadt és nem tapadt össze mindenütt tökéletesen.

Az edény fenekét a munkahelyre leterített gyékényfonaton nyomták szét, nagyjából korong alakúra, egyetlen agyagdarabból. A fonat ezért nyomódott bele az agyagba és nem azért, mert az elkészült agyagedényt szárítás céljából állították rá valamilyen fonatféltre. Az olyan agyagedény, amely eléggé szilárd ahhoz, hogy saját súlya alatt össze ne roszakdjon, nem veszi fel az alája helyezett fonat lenyomatát. Minden részletében jól megfigyelhető lenyomat csak akkor nyomódik bele az agyagba, ha az agyagot a fonaton nagy erővel nyomják laposra. A szakirodalomban vissza-visszatérő régi elgondolás csak azt jelzi, hogy a technikai szempontokat figyelmen kívül hagyják.²

A kökénydombi edény fenékrészét nem sikerült szabályos korong alakúvá szétnyomni. Ez a megmaradt töredék fenekén jól megfigyelhető. Az agyagműves úgy segített ezen, hogy a fenékrészhez pótlásképpen köröskörül agyaghurkát tapasztott, majd az így kiegészített korong szélére tapasztotta rá spirálmenetben körbehaladva a további agyaghurkákat. Az edény oldalfalát így építette fel; az agyaghurkákat azonban nemcsak ujjával nyomkodta össze, hanem arra is gondja volt, hogy az edény falának felülete lehetőleg sima legyen. Az edény belseje felől

¹ Banner J., A kökénydombi neolithkori telep, Szeged, 1931, 5. képen, a „Dülö-út” felirat helyén.

² Dombay János, Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. A. H. XXXVII. (1960) 228.

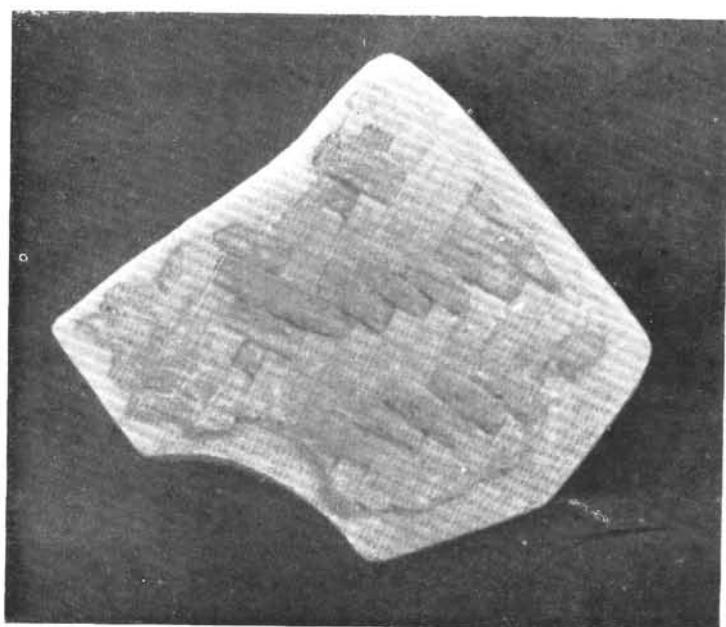
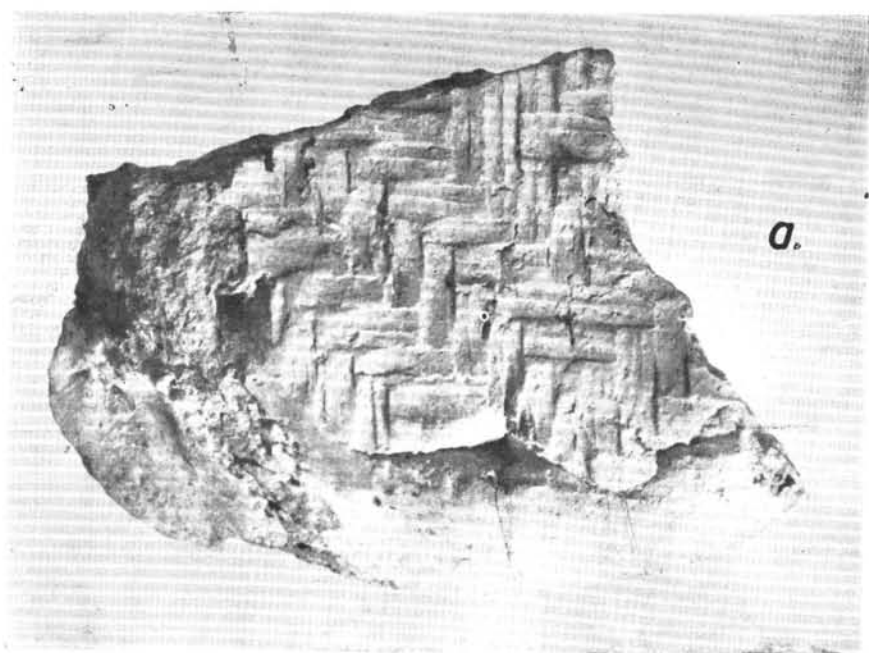

Abb. 1. kép. Kékénydombi fonatlenyomat. — Geflecht Abdruck, Kékénydomb

súlyosabb, gömbölyded tárggyal megtámasztotta az egymáshoz tapasztott agyag-hurkákat és kívülről lapos fadarabbal, esetleg marhabordával egyenletes vastagságú, tömör fallá veregette azokat. Töredékünk oldalán az ütögetés okozta síkok helyenkint felismerhetők; sokkal jobban meglátszanak azonban egy másik fenéktöredéken, amely 1927-ben, Csallány Gábor Szentés-Boldizsár-tanyai ásatása során, Körös-lakótelepről került felszínre. Ez utóbbi cseréptöredék alján nem gyékényfonat, hanem vászondarab lenyomata látható kisebb foltokban, azoknak a mélye-

Abb. 2. kép. Gyékényfonaton edénykészítő indián. — Töpfer auf einer Matte arbeitend, Nord-Amerika

déseknek az alján, amiket az edénynek agyagpéppel történt utólagos áttörése alkalmával nem sikerült eltüntetni. A mélyedésekben megmaradt vászonlenyomat ebben az esetben azt is elárulja, hogy a földre terített rongydarab alá helyenkint földmorzsák kerültek, s hogy ezek nyomták be itt-ott mélyebben a vászon szálait az anyagba. A spiráltechnika nyoma a Boldizsár-tanyán talált cserépen is jól felismerhető; az oldalfal simára és tömörre veregetéséhez használt lapos botfélének azonban ezek még az 1,8 cm-es szélessége is megállapítható. A vászon fonalai 0,06 cm vastagon;

a szöttes hosszában cm-kint 6 fonál számolható meg; anyaguk pedig, az alakjuk után ítélve, len volt. — Lelt. száma: 64.1.1.

A kőkénydombi cserépedény oldalait tehát spirálmenetben felrakott agyaghurkákból építették fel. Ugyanez tapasztalható az említett Körös-darabon is. Az alátét mindkét esetben azt a célt szolgálta, hogy azon nyomkodják megfelelő alakúra a fenéknek szánt agyagdarabot; megakadályozzák ezzel, hogy az edény fenéke

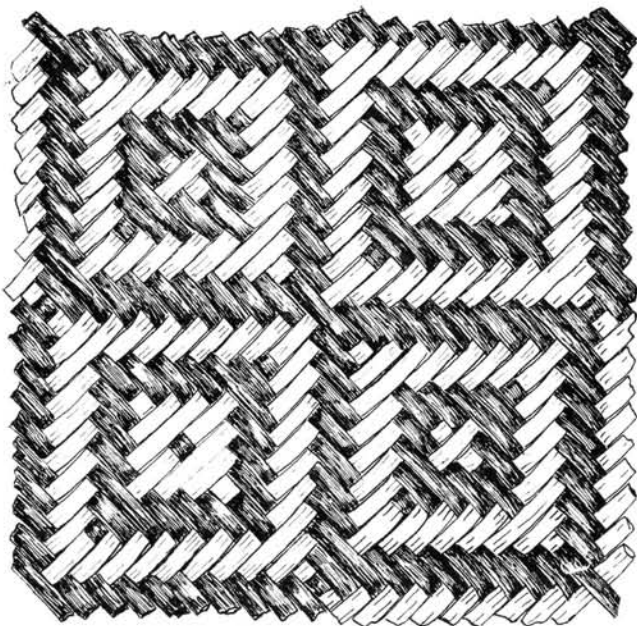

Abb. 3. kép. A kőkénydombi gyékényfonat mintája
Muster des Geflechtabruckes aus Kőkénydomb

hozzátapadjon a munkahelyhez. Ezzel elérték azt is, hogy a munkadarabot időnkint az alátéttel együtt el lehessen fordítani és így az oldalfal aránytalan dőlésszögét is ki lehessen idejében javítani. Megfigyelhető volt, hogy a spiráltechnika és az ütögetéses eljárás szervesen kiegészítik egymást; ez pedig arra enged következtetni, hogy a természeti népek körében gyűjtő etnográfusok a két munkamódot külön-külön figyelték meg, és ezért írtak ugyanazon a területen tapasztalt kétféle edénykészítési eljárásról.³

A 2. képen megismétlem azt a közismert fényképet, amely agyaghurkákból spiráltechnikával edényt készítő északamerikai indiánt ábrázol. A fénykép érdekessége az, hogy a készülő agyagedény ezen is ócska fonatdarabon áll, amit kézikoronghoz hasonlóan időnkint meg lehetett forgatni, s hogy a mesterkedő indián mellett látható edényben olyan szerszámfélék láthatók, amelyek a munka második menetében az agyaghurkáknak ütögetéssel való összedolgozására használhatók. A képpel kapcsolatban eddig sem a gyékényfonatról, sem a többi szerszámról nem emlékeztek meg, mert ismételten csak a spiráltechnika lényegét igyekeztek ismertetni.

³ Bodrogi T., Népr. Ért. 36. (1954). 92.

A spiráltechnika nyoma az őskornak csaknem valamennyi korszakában kimutatható, a természeti népeknél pedig világszerte⁴ ma is ismeretes. Módosult formáját bronzkori urnákról ismerem, amelyeknél összefüggő, aránylag vékony agyaghurkák helyett nagyobb, de kb. egyformára szakított agyagdarabokat tapasztottak egymás mellé és dolgoztak össze ütögetéssel. Az ilyen készítmények az egykori összetapasztás helyén, nagyjából spirálvonal mentén szoktak széttörni, 3—4 ujjnyi széles darabokra.

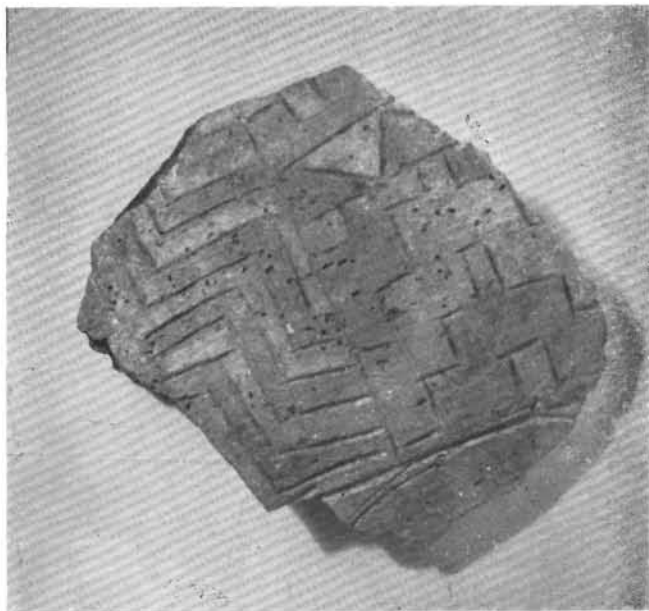

Abb. 4. kép. Edénytöredék Szentés-Ilonaparttól
Gefässbruchstück aus Szentés-Ilonapart

Nem kétséges, hogy a spiráltechnika feltalálása nem az agyagművesség vívmánya, hanem praekeramikus idők öröksége. Eredete a gyékényből kötött edényekre vezethető vissza, amelyek ugyancsak világszerte elterjedtek, ismeretesek ma is, és nagyobb szerepet játszanak olyan helyeken, ahol sok gyékényféle terem. Nem kételkedhetünk abban, hogy a keramika előtti időkben több helyen ilyenekben tartották még a folyadékféléket is, mint ahogyan a kafferek a tej tárolására néhány évtizeddel ezelőtt még gyékényből, szakajtószerűen kötött edényeket használtak.⁵ A szorosan kötött gyékényedény rostjai ugyanis nedvesen annyira megduzzadnak, hogy az edény vízállóvá válik.

A keramika mellett háttérbe szorult, de a mai napig ki nem veszett gyékényedények az agyagműveseknek érthető módon újból és újból mintául szolgáltak. Az is érthető, hogy nemcsak szerkezetük, felépítésmódjuk volt hatással az agyagművességre, hanem alakjuk és jellegzetes felületük is.

⁴ Afrikából, Újguineából, Amerikából és Európából számos példáját ismerjük.

⁵ A Magyar Néprajzi Múzeumban őrzött kaffer gyékényedényeket marhatrágyával bekenve tömitették.

Az I. t. a—g. képen néhány mai „kupujkát” állítok olyan Körös-edények és cserepek mellé, amelyek ugyanazon a vidéken terjedtek el, ahol a körömsipkedéses újkőkori keramika magyarországi törzsterülete volt. Ha összehasonlítjuk egymással ezeket az edényeket, feltétlenül észre kell vennünk, hogy a keramika stílusára ebben az esetben a gyékényből kötött edényfélék megszokottá vált formajellegzetességei hatottak. Körömsipkedés és körömbenyomkodás formájában díszítés lett a gyékényhurkák összevarrására használt szálakból, az edény falához simulva megmaradtak a fülek, de megtaláljuk még a kupujkák fedelén alkalmazott jellegzetes, „koronának” nevezett füleket is.^{5a} A kötött gyékényedények felületét csak sorokba rendezve, de egyébként egyenletesen elosztásban borítják a gyékényhurkák összevarrásához használt szálak. Ezt az összehatást érték el a keramikán a rücskös, vagy csurgatott felülettel is.

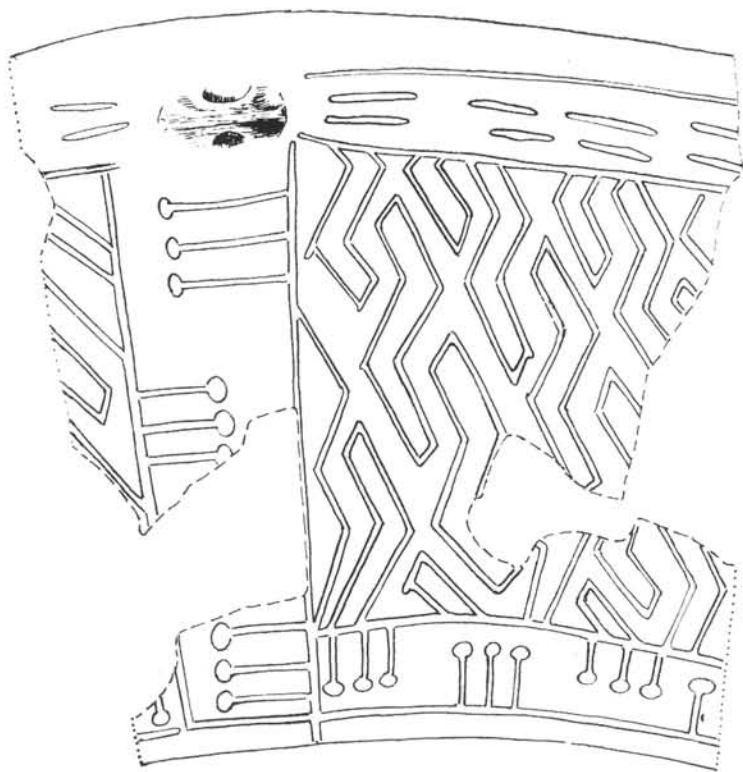

Abb. 5. kép. Kéregedény mintájára készült kökénydombi cserépedény részlete
Tonggefäss in Form eines Rindengefässes aus Kökénydomb

A körömsipkedéses keramika elterjedését kutatva Banner János közel négy évtizeddel ezelőtt kimutatta, hogy az az Odera és a Rajna közötti térségben újkőkori, bronzkori, koravaskori, római, langobard és szláv környezetben egyaránt előfordul.⁶ Megfigyelésével nem bizonyította, hogy ezen a területen a különböző

^{5a} Korek J., Arch. Ért. L XXXV. (1958). XXXVI. t. 1.

⁶ Banner J., Arch. Ért. XLIII. (1929) 25—28, és uo. a 13. kép.

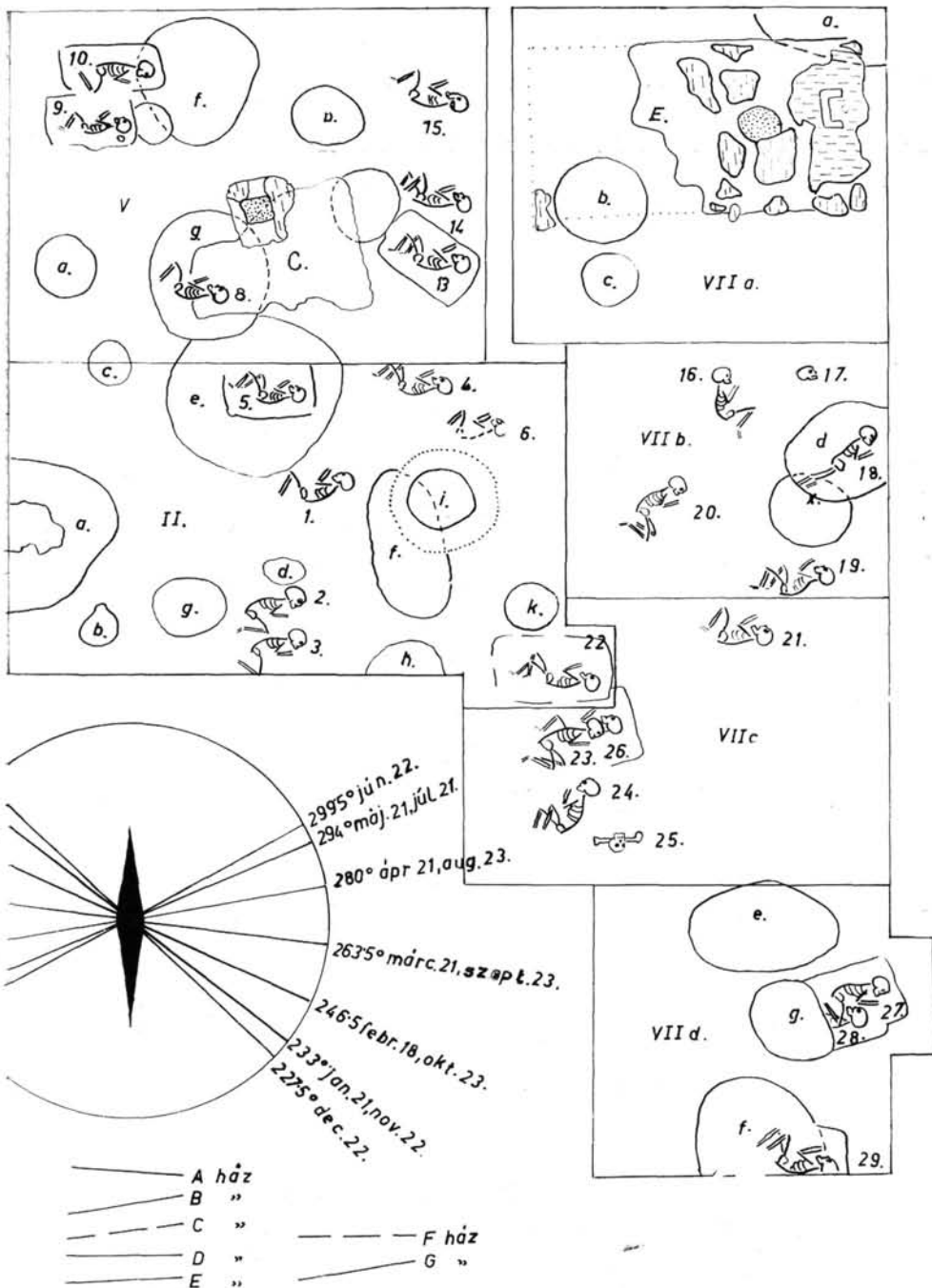

Abb. 6. kép

keramika mellett évezredekig használtak gyékényből kötött edényeket, s hogy ezek alkalomadtán bármikor mintául szolgálhattak az agyagművesnek. A körömsipkedéses keramika készítmódja, formái és díszítései tehát nemcsak örökségnek tekintendők, hanem *időtlen formák* is. Ebből pedig az következik, hogy nem min-

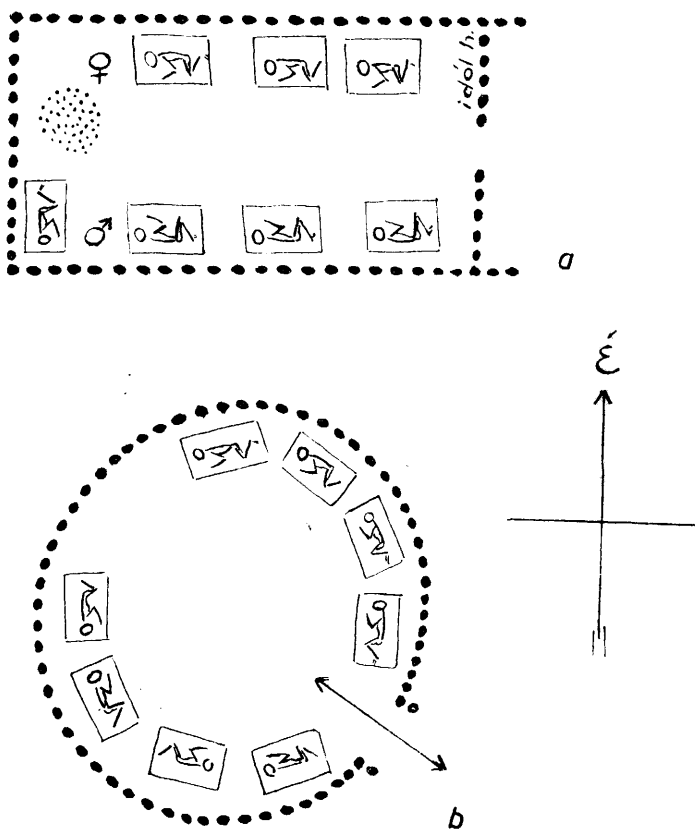

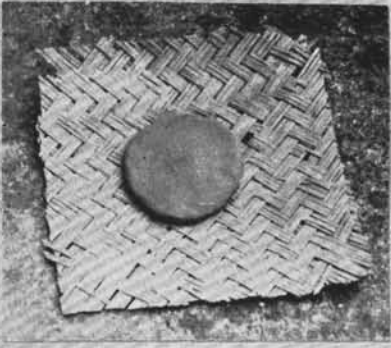
Abb. 7. kép. A fekvőhelyek elhelyezése a négyszögletes (a) és kerek lakóházakban (b)
Schlafplätze in einem kleinen eckigem Hause (a) und in dem Rundhäusern(b)

den körömsipkedéses keramika sorolható a Körös-csoportba, s hogy a déli vidékeken más környezetben, — nálunk hiányzó kísérőkeramika mellett előforduló *körömsipkedéses* anyag nem feltétlenül a mi Körös-csoportunk előzménye.⁷

*

A kökénydombi fonatlenyomat másik figyelemre méltó jellegzetessége az, hogy mintáját könnyen felismerhetjük, s hogy ez a keramikán előforduló edényrajzokkal is kapcsolatba hozható. A következőkben nem elégszem meg a megfelelő edényrajzok pusztá felsorolásával, hanem ennek a fonatmintának a fonatok területén elfoglalt helyét is igyekszem tisztázni.

⁷ Kutzian I., A Körös-kultúra, Diss. Pann. Ser. II. N° 23. Bp. 1944, 99—126. — Nem döntő fontosságú érv az sem, hogy a Körös-csoport leletanyagában déli hatások is kimutathatók. Fontosabb ennél az, hogy a déli körömsipkedéses keramika mellett nálunk hiányzó tárgyi anyagot is találunk, s hogy az említett késői körömsipkedéses keramika semmilyen közvetlen keramikai kapcsolatba sem hozható a Körös csoporttal.

1

2

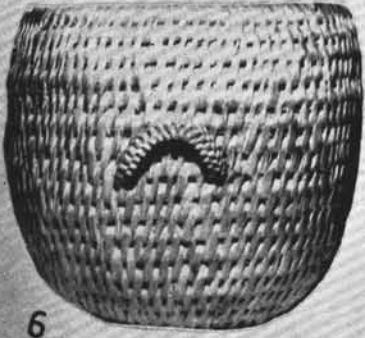
3

4

5

6

7

Fonatlanymatunk mintája legegyszerűbben úgy ismerhető fel, ha az edény-töredékről gipszleöntést készítünk, és ha azon a különböző irányú szálakat más-más színűre festjük (1b. kép). Töredékünkön a minta hiányosan maradt meg, de rajzban kiegészíthető (3. kép). Kérdéses csak az marad, hogy a mintaegység központjában látható keresztalakot hány egyre nagyobbodó négyzet vette körül?

Azt, hogy a fonat készítésekor kétféle színű szálát használtak, s hogy a rekonstrukció elvben helyes, azt a cserépeken található, váltakozva ki is színezett edényrajzok tanúsítják. Az eddig ismert legszebb edénytöredék 1963. évi Szentes-ilonaparti ásátás során került elő az I. háznanak részben elszántott keleti végéből.* (4. kép.) Pozitív mintacsíkjait vörös okkerfestéssel emelték ki, a festetlen alap sárgásbarna. Messzire vezetne, ha ezen a helyen az ilonaparti cserépnek kerettel mezőkre osztott felületén található többi fonatmintával, illetve az ugyancsak keretbe szorított, térborítóvá tett spirálmintával behatóan foglalkoznánk. Erről a cserépről behatóbban az ilonaparti ásátás publikációjában fogok szólni. Itt most a fénykép jobbközépső mintája a fontos.

A cseréprajz készítője lépcsőzetesen tört csíkokban azt foglalta össze, ami a fonaton színes mintának hatott. Bár a fonat egyes szálainak határát külön-külön nem jelölte vonalakkal, rajzában mégis eléggé szolgai módon ragaszkodott a fonat textúrájához. Teljes szolgalelkűséggel mégsem vádolhatjuk, mert a minta felső, szélesebb keretében olyan háromszögekből álló csíkot rajzolt, amelynek vonalai nem a fonat szálfutásához alkalmazkodnak, hanem 45°-os szögben eltérnek attól. Az edény díszítője tehát alkalomadtán szabadon tervezte mintáit, s csak arra ügyelt, hogy azok a fonatokon megszokottá vált pozitív-negatív egységek benyomását keltsék. Ugyanez az elv nyilvánul meg abban is, hogy a térborítóvá tett spiráldíszít is pozitív-negatív csíkokból építette fel. Bármennyire is fonatszerű ez a rajz, az említett jelenségek már az önállósulás útját mutatják. Ezért lesz érdemes a fonatolás kérdését, a fonatdíszeket és a fonatszerű díszítőmintákat kissé közelebről megvizsgáljunk.

Az előállítás módja szerint a fonatok különböző rétegek szerint osztályozhatók. Mindezek kialakulásukban nyilván korokhoz is köthetők, megmaradásuknak azonban felső határa nincsen, mert a legegyszerűbb és legrégebb minták máig megmaradtak a fejlettebbek mellett.

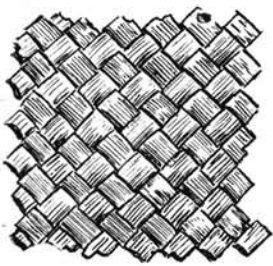
I. A. *A legegyszerűbb fonatok. Az ún. vászonszövés mintája és a sárvolyos fonatok. (II. t. a—c.)*

Az egymást keresztező szálak azonos színűek. A mintát csak a fény-árnyék játéka, illetve a szálak rostjainak futása teszi észrevehetővé. Az őskori leleteken az ilyen minták nem gyakoriak, de megtalálhatók a legkülönbözőbb csoportokban (II. t. a¹).

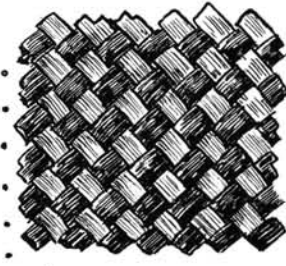
I. B. Ugyanilyen egyszerű, de kétféle színű szálból készült fonatok. A látható minta ezeknél a színes és színtelen szálak sorrendjétől függ és ezért nem feltétlenül azonos a fonatmintával. Azonos fonatminta így különböző színes mintát mutathat. (II. t. b—b¹, c—c¹, d., e—e¹, f., g., h—h¹.)

Nagyon valószínű, hogy az ember véletlenül nem azonos színű szálakat használva ismerte fel a színes mintákat, s miután azok megtetszettek, tudatosan igyekezett hasonló módon változatokat előállítani. Az ilyen minták rajza eléggé gyakori az őskor különböző szakaszaiban. Ismerjük ezeket már a felső palaeolitikum késő-gravetti csontfaragványairól, de nem hiányzanak a keramikus időkben sem. (Vö. Acta A.H. 9. (1958) 109. l. III. t. 1. képpel.)

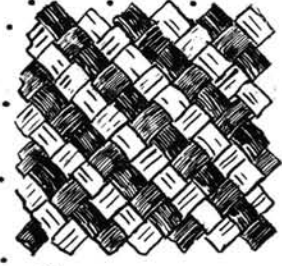
* Az ilonaparti és tűzkövesi ásatásaim egybekapcsolt ismertetése befejezés előtt áll.

a

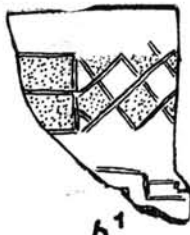
b

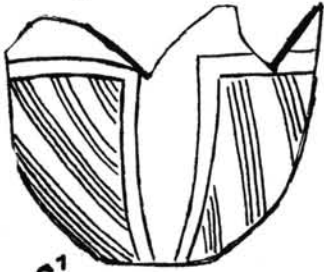
c

a¹

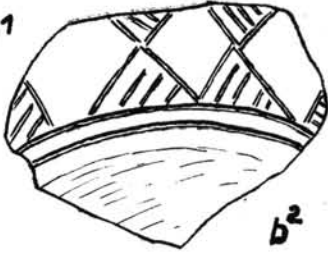
b¹

c¹

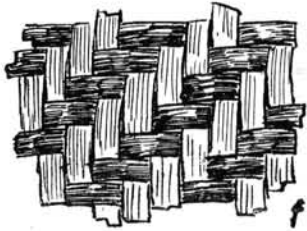
d

b²

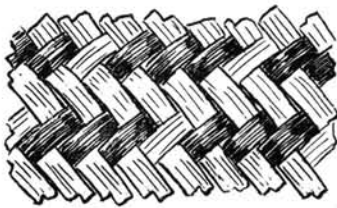
h

f

e¹

g

h¹

II. A. Ezen a fokon a fonat készítője már nem elégedett meg azoknak a változatoknak számával, amiket a fonatminta meghagyásával, csak a szálak színkombinációja útján hozhatott létre. Felismerte, hogy jóval több színes minta előállítására is képes, ha helyenkint, a kisebb-nagyobb egységnek számító részekben belül, a szálak kötésének rendjén változtat.

Az ilyen, fonat alakjában előállítható, más anyagokon vésett vonalak, vagy festett csíkok segítségével díszítésként alkalmazható minták száma meglehetősen nagy. Készülő jegyzékemben eddig 39 elsődleges fonatmintát tartok számon, ez a szám azonban még bővül. Az ide sorolható mintáknak egy részét a későgravetti csontfaragványokról is ismerjük, ugyanezek azonban a korai keramikán is nagyon jelentősek. A díszítőrajzok alapján kísérletképpen gyékényből, kákából, hasított fűzvevesszőből készült fonatminták közül néhányat rajzban a III. t. a—h¹. képen be is mutatok. Több hasonló fonatmintát fonatrajz formájában és papírcsíkokból készült fonatkísérleteim fényképén már korábban közöltem.⁹

A kökénydombi újkőkori fonatlenyomat mintája ebbe a csoportba tartozik. Fonatolása alapján véve hármassávolyos, a kötések azonban a minta kedvéért helyenkint megváltoztatták (3. kép).

A Szentés-ilonaparti cserépen a szembefordított háromszögek sorából álló keret vonalainak nem párhuzamos iránya már többről tanúskodik. Készítője sok örökölt kötöttség ellenére már rajzolva tervezte mintáit, ami az újkőkorból már általános jellemzője a fonat eredetű, de már bizonyos mértékig önállósult díszítőművészetnek.

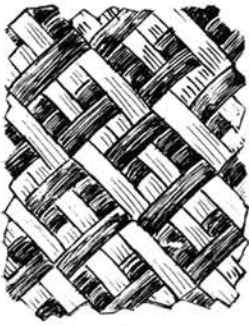
III. A—C. Az e rétegbe tartozó díszítőminták lényegileg már csak fonatszerűek. Fonatként el sem készíthetők; vagy ha kivételesen akad közöttük ilyen, akkor annak kötése annyira silány, hogy gyakorlati alkalmazására nem is gondolhatunk.

Rajzban továbbfejlesztett minták ezek, s mai anyagismereteim szerint az újkőkorból már ismertek voltak. Erről győződtem meg a Szegvár-tűzkövesi ásatások valamennyi települési szintjéből származó keramika, de az a más lelőhelyről származó leletanyag is, amelyet Tűzkövesi-ásatások miatti részletesen megvizsgáltam. Korábbi nézetemet, amely szerint a rajzosan továbbfejlesztett minták az újkőkorból, annak egy B-nek nevezett szakaszában alakultak volna ki, az elmondottak alapján módosítom. Mai meggyőződésem szerint a fonatszerű díszítőminták már a keramika előtti időkben ismertek voltak, létrejöttük pedig azzal függött össze, hogy a fonatnamentikát véséssel, festéssel díszíthető semleges texturájú anyagból készült tárgyakon egyre nagyobb mértékben alkalmazták. Semleges texturájú nyersanyag a keramika előállításához felhasznált agyag is; a fának, a kéregnek és a bőrnek a használatba vétele azonban megelőzte amazt.

Nem tulajdonítok kronológiai jelentőséget az A—C-vel jelölt mintáknak, mert ezek csak a rajzban való mintamódosulásnak a különböző módozatait jelzik.

III. A. A fonatminta rajzban való továbbfejlesztésének egyik módja az, hogy a lépcsőzetesen tört körvonalakat egyenesekbe foglalják össze. A rajzból tehát azok a részletek maradnak el, amelyek fonaton technikai szükségszerűségből voltak lépcsőzetesek. Rajzolás alatt természetesen faragást, vonalas festést is érthetünk. (IV. t. I.)

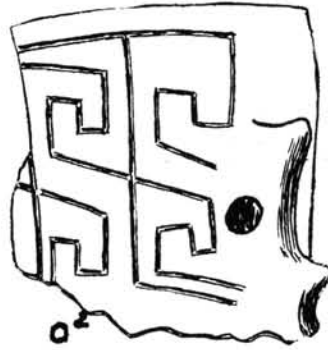
⁹ Csalog J., FA VII. (1955) 39—40. o. 3. és 4. ábra. Érthetetlen, hogy Patay Pál, aki említett munkámat idézi, 1960-ban a Swiatowit XXIII.-ban megjelent cikkében nem emlékezik meg ezekről a fonatrajzokról, sőt újabb rajzok közzétételével saját nevében igyekszik igazolni azt, amit én állítólag csak feltételeztem. A 3. jegyzetében nem 1955. évi, hanem 1941. évi cikkem megállapításaira hivatkozik, de ott is figyelmen kívül hagyja, hogy a mintáknak a cserépanyagon változó sorrendben történt kifestését már akkor megemlítettem. Színes minta „szalagokról” (helyesen csíkokról) ír, holott cikkemben zárt mintaegységek képe is szerepel.

d

a'

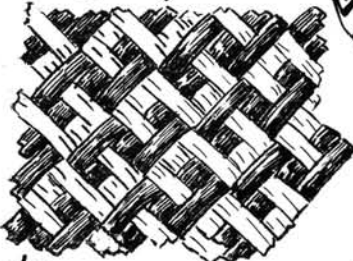
a''

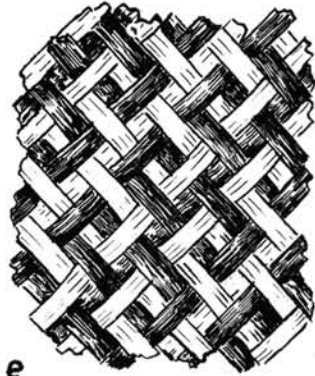
a'''

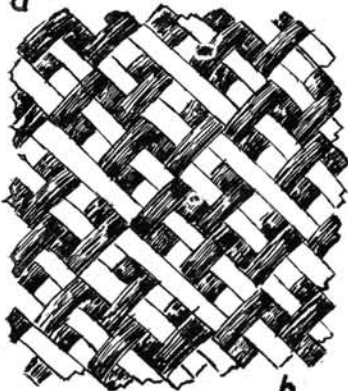
e'

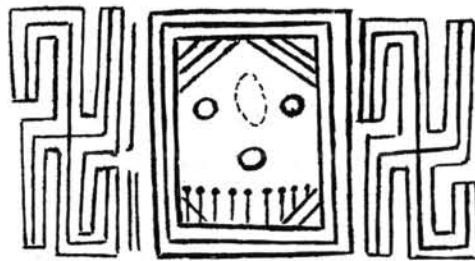
d'

e

h

h'

A kökénydombi fonatlenyomat mintáját módosult alakjában több leőhelyről ismerjük. Ezek közül a kökénydombi pergőfúronak az agyagból mintázott, kiégetett, de fából készült mintát utánzó lendkerekére hivatkozom elsősorban.¹⁰ (IV. t. 2.) Ez a díszítőminta a fa lendkereken vésett volt.

Gyakori ugyanez a minta a veder alakú (IV. t. 3.) edényeken is. Ezeknek eredete a fülek felőli keskenyoldalak egymásba kapcsolódó díszítése miatt régebbi kéregedényekre vezethető vissza.¹¹ Ilona-partról sem hiányzanak. Az egyik kökénydombi edény ép részéről kiterített rajzot közlök, mert díszítése a kéregedények szerkezetét, összevarrását utánozza. (5. kép.)

Így értelmezhetők a hasonló felépítésű bodrogkeresztúri edényrajzok. Patay Pálnak az a feltételezése, hogy ezek szótt anyag mintáit utánoznák, azért is téves, mert *szótt anyagon a diagonális szálfutás lehetetlenség*. A Tiszadob-Borzik-tanyai edény rajzáról megjelent fénykép rajzmásolata különben sem azonos Patay rajzával (IV. t. 4a—b.). Patay az árnyékolás vonalainak számát megváltoztatta és szabályossá tette, hogy azok a szótt anyag fonalainak benyomását keltsék.

III. B.-vel azokat a fonatszerű rajzokat jelölöm, amelyeknél a fonat színes mintáját vonalnak, vagy ecsettel festhető csíknak tekintették. Ez esetben tehát nem a minták körvonaláról, hanem magukról a mintákról szólók.

Az V. t. a. képen olyan fonatmintát mutatok be, amely a II. A. fokozatba tartozik. Edényrajzként ez a minta több bükki cserépen,¹² a kenézlői ún. antropomorf edényen¹³ és Szegvár-Tűzkövesen is előfordul. (V. t. a¹—a².)

A tiszaberceli edény rajza már tovább fejlesztett formájában mutatja ezt a mintát. Készítője a színes fonatmintát vonalrajzként igyekezett utánozni. (V. t. b.) Mivel azonban szeme a fonatokon már hozzászokott a pozitív-negatív mintacsíkok arányához, a túl vékonynak talált vonalrajzot újabb vonallal körülkerítette. — (V. t. b. j. o.) Tűzkövesen ugyanígy különböző mintákat alkalmaztak díszítésként. (pl. V. t. c.) Nagyon jól ismerték ezt a rajzolásí módot a bodrogkeresztúri agyagművesek is, akik az összefüggő vonalrajz helyett olykor pontsoros rajzolásához folyamodtak, sőt azt néha körül sem kerítették.¹⁴ — (VI. t. a², b², c².)

A tiszaberceli bükki edény díszítése a minta és a kivitelezésmód tekintetében nagyon sokban hasonlít a marosvásárhelyi (Tigru Mures) bodrogkeresztúri típusú edényéhez. A kettő közötti különbség tulajdonképpen abban rejlik, hogy a marosvásárhelyi edényre széles csíknak vitték rá a mintát, s hogy annak „kiemelése érdekében”¹⁵ az alapot keresztirányú sraffozással látták el. — (V. t. d—d!) Kovács

¹⁰ Csalog J., FA VII. 1955. V. t. I. kép, Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1963. III. t. 5. kép. és 16. old. szövege.

¹¹ Kéregedényeken nemcsak a kimetszett (Kerbschnitt) díszítés gyakori, hanem kétoldali bemetszéssel készült „V” keresztmetszetű árkos díszítés is.

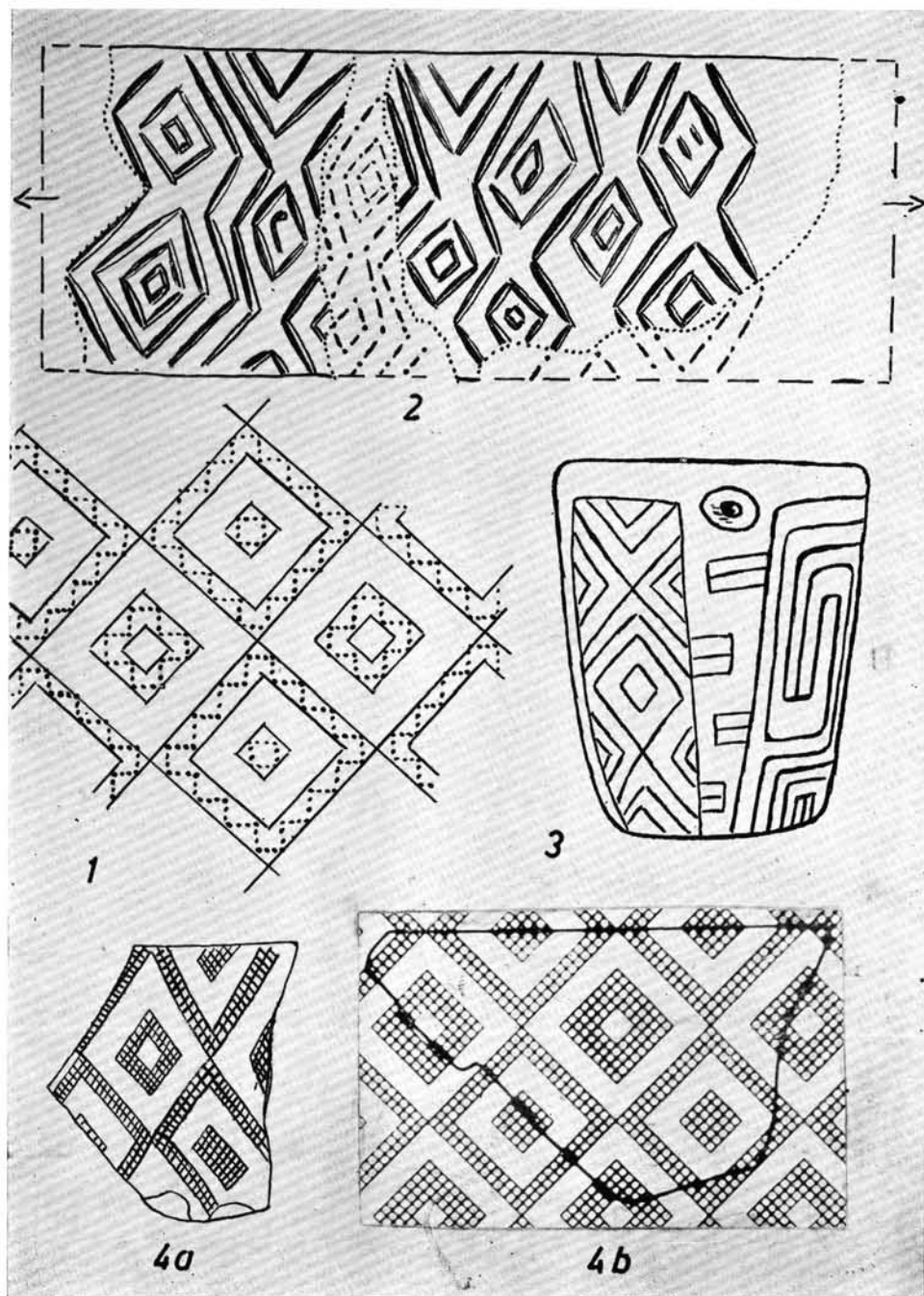
¹² Tompa F., Die Bandkeramik, A. H. V—VI. (1929) XXXIV. t. 3—4., 8.; XXXVIII. t. 1—3; XLI. t. 1. a—b; XLII. t. 8. kép.

¹³ Csalog J., Acta A. H. 11. (1959) 5. kép.

¹⁴ Patay Pál több ilyen edényrajzot mutatott be említett cikkében, de nem magyarázta meg, hogy az ilyenek miért lennének szótt minták utánzatai.

¹⁵ Kovács István, Dolgozatok (Kolozsvár) VI. (1915.) 251. — Kovács az általa közölt rajzokhoz a következő megjegyzést fűzte: „Rajzunkon a hálózat a kelleténél nagyobb szemű, az edényen ti. átlag két szem esik a meanderszalag szélességére.” Hogy ez az „á t l a g” szó mit jelent, azt az edényről közölt fénykép világosan elárulja. A Kovács-féle rajz egy-egy hálószeeme helyett néha kettő, máskor másfél, olykor pedig csak egyetlen hálószeemet találunk.

Patay minderre nem volt tekintettel, elmélete igazolására cikkének 8. képén más rajzot közölt. Már ebből is kitűnik, hogy a hálószeeme vonalai nem szabályos futásúak. Mindez pontosan megfelel annak, amit Kovács szintén megírt, hogy ti. „az edény díszítője a hálózatot utólagosan, a figurák kiemelésére karcolta a felületre.”

Istvánnak ezt a félreérthetetlen módon megírt megállapítását Patay elhallgatta, a publikáció 20—21 képén levő kiterített rajzot pedig az ottani 16. kép fényképének és Kovácsnak a kiterített rajz hibáira vonatkozó megjegyzéseit figyelmen kívül hagyva, a szövésmintára vonatkozó elmélete bebizonyítására átrajzoltatta.¹⁶

III. C. Ezt a jelzést olyan díszítőminták leírásakor használok, melyek már csak fonatszerűek, de fonatként egyáltalán nem készíthetők el. Az emlékéanyag segítségével rekonstruálható kialakulásuk az elsődleges fonatminta rajzolva történt utánzásával függ össze, a minták azonban olyan részletekből, máskor azoknak változataiból állnak: amelyek az alapminta rajzolásakor mellékesen jelentkeztek. Igen sok minta tartozik ebbe a fokozatba, s valamennyiükre az jellemző, hogy változataik rendszeren ugyanannak a tárgynak más-más részén, együtt fordulnak elő. Az ilyen esetek nemcsak azt bizonyítják, hogy a tiszavidéki és az ún. bodrogkeresztúri agyagművesek igen fejlett rajzolókézséggel rendelkeztek, hanem azt is sejteni engedi, hogy a mintaelemek variálása íratlan szabály volt ebben a korban.

Az ide sorolható minták jellemzésére ezen a helyen példaképpen egyetlen elsődleges fonatmintának a változatait mutatom be.

A II. A. fokozatba tartozó, itt kiragadott színes fonatminta (VII. t. 1.) jegyzékemben az F. 11. jelzést viseli. Edényrajzként Szegvár-Tűzkövesen gyakori, (VII. t. a.). Ugyanott azonban számos változata is előfordul.

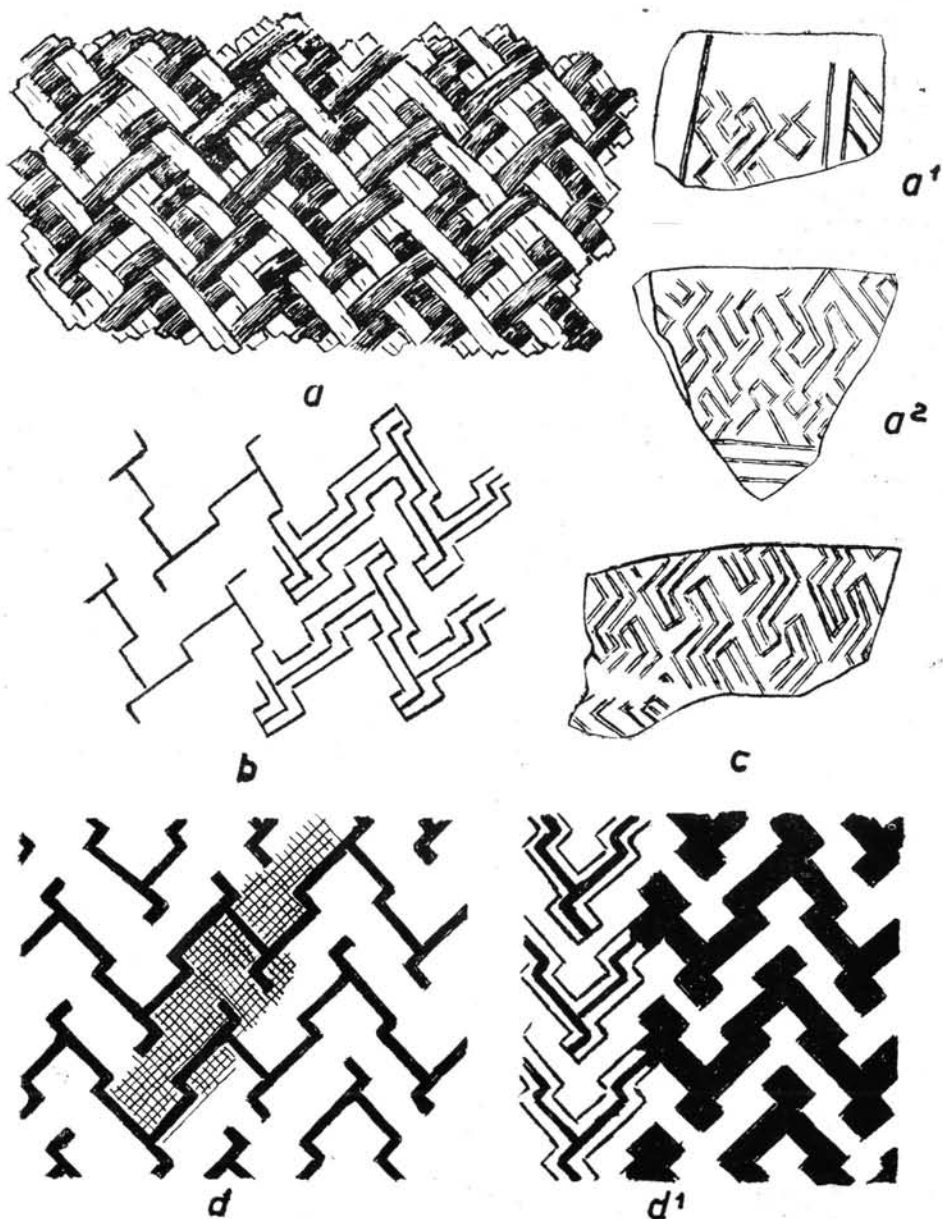
Az F. 11. 1. változat a minta pozitív és negatív csíkjainak ecsettel történt, fellazított festése útján alakult ki. (VII. t. 2. kép bal oldala.) A festett fonatminták között így az alapból kispórolt meandroid mintacsík újabb minta benyomását keltette. Ez az új minta rendszeren a festett csíknál szélesebbre sikerült. Nehogy tehát az aránytalanság érzetét keltse, a felületnek ezt a részét mélyített vonallal két részre (a VII. t. 2. kép jobb oldala) vagy két vonallal három csíkra bontották (VII. t. 1b., 3.). A tűzkövesi cserépen ezeknek a vonalaknak a között sárga okkerfestéssel befestve ki is emelték. (VII. t. 3.) Ezzel a meandroid mintacsík maga is mintává vált. Hasonlót látunk a tiszadobi, bodrogkeresztúri edényrajzon, (VII. t., 3a) ezen azonban rácsszerű árnyékolás helyettesíti a festést, s a meandroid minta önálló vonalakként maradt meg.¹⁶

Az imént említett tűzkövesi cserépen még csak mellékes szerepet játszó meandroid mintacsík egy másik tűzkövesi cserépen már önálló szerepet kapott (VIII. t. 1.). A meandroid csíkokat itt vörös okkerral festették rá a cserépre és utólag húzták ki a bemélyített körvonalait. A tulajdonképpeni fonatminta itt már csak festetlen alapként ismerhető fel. Jegyzékemben ez a minta az F. 11. 2. változat jelzést kapta.

Az említett 2. változatnak egy sor újabb változatát ismerjük. Az egymás mellé sorakoztatott meandroid csíkok dőlése, illetve futásának iránya, az eddigiekben párhuzamos volt. Az F. 11. 3. változatnál ez az elrendezés megmarad, a meandroid mintacsíkot azonban végeiken kampós tagokra bontották szét. (VIII. t. 2—5.) Az idézett 3. számú tűzkövesi töredéken a mintát egyszerű vonallal rajzolták az edényre, majd vörös festékekkel csíkszerűen megerősítették és utólag körülkerítették. A nyitraladányi tejesköcsögön¹⁷ (VIII. t. 4.), a kampókra szétszakított csíkot mészbetétes ráccsozással rajzolták meg, sőt teljesen az edény alakjához alkalmazkodva, az üresen maradt részekbe ráccsozott háromszögeket komponáltak. Mindez az agyag-

¹⁶ Patay P., Swiatowit, XXIII. (1960) 373. o. 12. kép.

¹⁷ Nischer—Falkenhof L. Dolg. VIII. (1932) LIII. t.

műves műve és nem szőtt anyagról átmásolt díszítés, ahogyan azt Patay állítja.¹⁸

Ugyanez a minta ismétlődik a VIII. t. 5. kép tűzkövesi töredékén, amely a „H” ház egyik össze nem állítható edényéből való. Több okból is meg kell említenem, hogy az edény alakja a hiányzó részek ellenére rekonstruálható, és igen közel áll a tiszasasi¹⁹ bodrogkeresztúri edényhez, s fülei is hasonlóak voltak. Ennek az edénynek a jelentőségét emeli az, hogy a szétdarabolt meandercsíkok közötti részen az alap újabb mintaváltozatot ad, (F. 11. 4. változat) s hogy ezt az edény díszítője azzal tette feltűnőbbé, hogy a még félig lágy agyagba madártollból készült csőszerű szerszámmal egymás mellé sorakozó köröcskéket nyomkodott. Több tűzkövesi cserépen a tollba beszorult anyag éppen úgy kiszakadt, mint a tiszasasi edény teljesen hasonló módon készült díszítésein. Elvben és kivitelben közeláll ehhez az a díszítésmód is, amit a borsodi бүккi cserépen látunk. (Vö. az A. H. V—VI. (1928), XVIII. t. 2. képpel.)

A tiszasasi edényen ugyanennek a mintának további változataival találkozunk: a meandroid mintacsíkok itt ellentétes irányban futnak egymás mellett és szét-darabolva sincsenek. A két fül közötti mezőkben a VIII. t. 6. rajzot; a fülek alatti keskeny mezőkben a VIII. t. 7. rajzot látjuk. Az előbbin a meandroid csíkok rácsosítottak, s ebben az elrendezésben az F.11.5. változat jelzést kapták, közöttük pedig újabb mintaváltozatként — mit F.11.6. változatnak nevezek — az alapnak madártollal kiszürkált csíkja jelenik meg. — A rajzon az F.11.5. változat mintája szürkált díszítésű, s az F.11.6. mintaváltozat rácsosított.

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a tiszasasi edény hasán több párhuzamos karcolat segítségével megrajzolt körülfutó spirálvolúta is van, ami sem a „bodrogkeresztúri”, sem az ún. tiszai csoportban nem egyedülálló jelenség, s az eddig egymásutáninak tartott stílusok egymással való érintkezéséről, egykorúságáról szól.

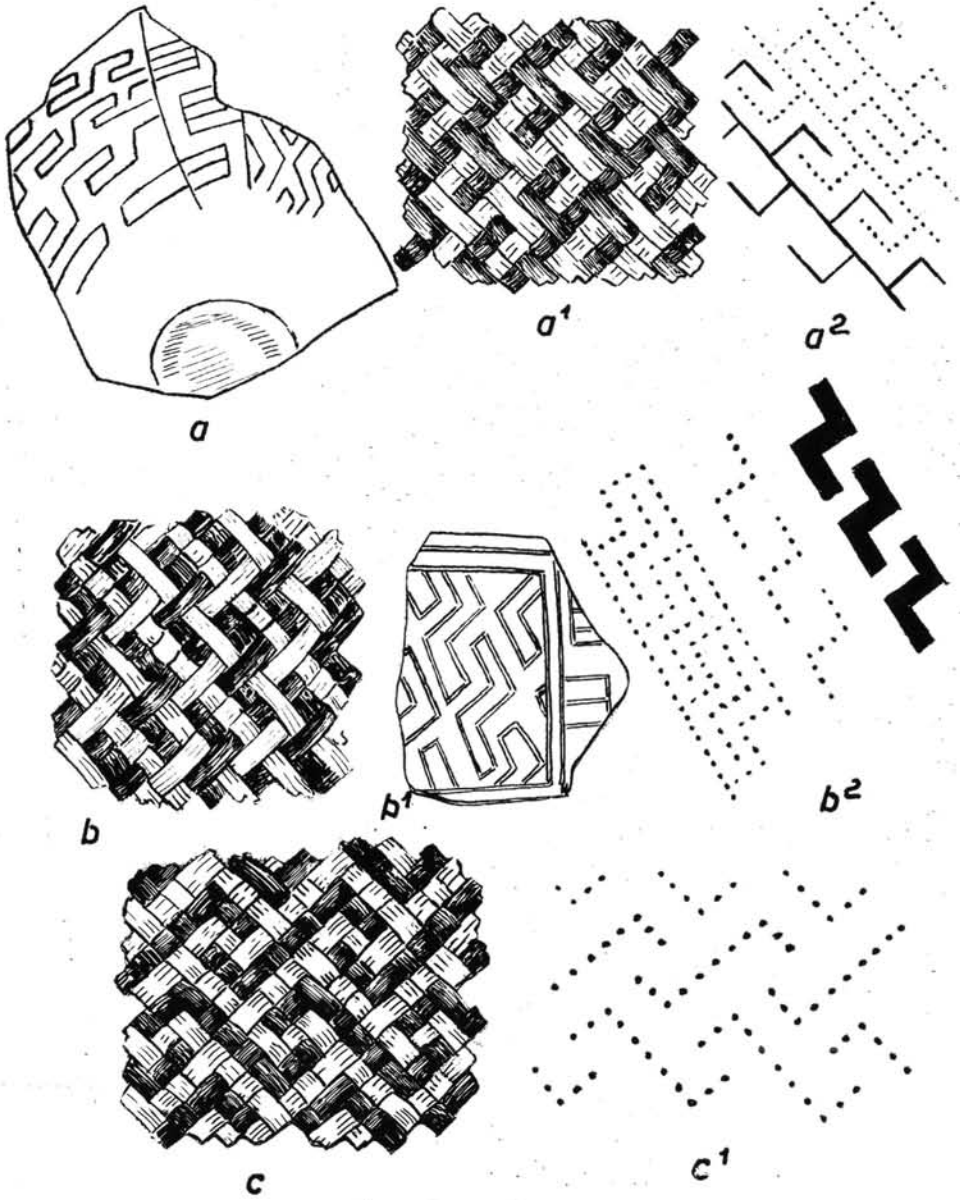
A rácsosításnak és a tollal szürkált díszítésnek a variálása egymagában is azt bizonyítja, hogy mindkettő az agyagművességre jellemző módszer volt. Patay, aki másokat azzal vádol, hogy a bodrogkeresztúri leletanyagot nem ismerik,²⁰ nem vette észre a tiszasasi edény kétféle mintaváltozatát, sőt említett cikkének 7. képén a tollal szürkált díszítéseket fel sem tüntette. Ezeket bajos lett volna szőtt anyagokra visszavezetni, de gondolni sem lehetett volna szőtt anyagokra, ha az egyáltalán nem szabályos rácsrendszerbe illő árnyékolás vonalait Patay úgy közölte volna, ahogyan azok az edényrajzokon előfordulnak.

Végős fokon tényként állapítható meg, hogy a fonatdíszek párhuzamos fejlődést mutatnak a legkülönbözőbb korai keramikai csoportokban, s hogy az

¹⁸ Patay P., Swiatowit XXIII. (1960) 372, 382. — Patay még azt is feltételezi, hogy a díszítőrajzot a még nyers edényre borított szőtt anyagról kopirozták rá az edények felületére. (372). Ez teljes mértékben lehetetlen: A különböző mértékben domború edények felületére nem lehet a szőtt anyagot ráncmentesen ráteríteni, nem lehet megoldani azt, hogy a minta eleje és vége záródjék; nem lehet megoldani azt, hogy az egyes mintaegységek az edény hasi részén nagyobbak, a nyak irányában egyre kisebbek legyenek. A legjobb példa erre a pusztaiavánházi 15. sír nagy edénye, amelyet Patay cikkének XVI. t. 2. képén közöl, de amelyet közelebbről nem vizsgált meg. — Az árnyékolás vonalainak száma a felfelé egyre kisebb háromszögekben fokozatosan csökken. Szőtt anyag fonalairól nem lehet itt szó, az edény díszítése rajzként megtervezve jött létre!

¹⁹ Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban. I. rész, Bp., 1886, CXLII. t.

²⁰ Patay P., i. m. 365. — Patay vádjával kapcsolatban, amely szerint tiszainak néztem bizonyos bodrogkeresztúri edényeket, az igazság az, hogy azt pontosan abból a munkából vette át, amely ellen szót emel. — Csalog J., FA III—IV. (1941) 11.

ún. tiszai keramika fonatszerű díszítőmintái szoros rokonságban vannak a bodrogkeresztúri csoportban is előforduló, rajzban továbbfejlesztett mintákkal.^{20a}

*

További érdekes eredményekhez jutunk, ha azt a kérdést vetjük fel, hogy a kökénydombi gyékényfonat új korában mi célt szolgált.

Az, hogy a mintás fonatot nem edények készítésekor használatos darabnak szánták, nem szorul bővebb magyarázatra. Ócska, elhasznált, szétdarabolt fonat része lehetett, amit másra már aligha használhattak volna. Ép korában olyan gyakorlati célt szolgálhatott, amelynél az is kívánatos volt, hogy szép legyen.

Eredeti rendeltetésére leginkább a természeti népeknél elterjedt, fekvőhelyként használatos fonatokból következtethetünk. Az Afrikából, Óceániából, Amerika különböző vidékeiről ismeretes alvószőnyegek szalagszerű csíkokra hasított, két színben festett növényi anyagból készülnek. Mintázatuk szoros összefüggésben van a szálak színsorrendjével és a fonatolás módjával. Méretük nem nagy. Többnyire 70×80 , máskor 75×90 , nagyon ritkán 90×110 cm. Egyetlen személy fekvőhelyül szolgálnak, s az is csak összekuporodott helyzetben fér el rajtuk.

Európa neolitikumában sem valószínű, hogy mások lettek volna a fekvőhelyek. Az eddig megismert lakóházak padlóján nyoma sem volt annak, hogy azokban állandó, esetleg karóvázás fekvőhelyek léteztek volna. Az aránylag kicsiny, felmenő falak nélküli, tiszavidéki házakban valószínűleg a ház hosszoldalai mentén vetették meg a fekvőhelyeket; ott helyezték el a fekvőgyékényeket. A házak méreteiből következik, hogy a gyékényeket csak hosszában, a részsütös tetőfal alatt helyezhették el, mert a magasabb középtengely vonalát a tűzhely és a járókelők részére szabadon kellett hagyni. Ugyancsak a ház kicsiny méreteiből következik az is, hogy a hellyel takarékoskodni kellett, hogy az alvógyékények nem lehettek hosszúak.

Házankint legfeljebb 3—3 alvógyékény fért el az oldalfalak mentén, egy-egy pedig a hátsó fal mellett, a tűzhely közelében. Ez utóbbinak a hossz tengelye természetesen 90° -nyira tért el a többiétől (7. kép).

Az elmondottak jelentősége akkor nő meg igazán, ha a lakóházaknak a sírokhoz való viszonyát vizsgáljuk.

Szegvár-Tűzkövesen az egymáshoz csatlakozó szelvények helyén talált sírokban az összekuporított helyzetben fekvő csontvázak hossz tengelye egy kivételével, kisebb ingadozással K—Ny-i volt. A csontvázak közül 16 a jobb oldalán feküdt, arca É-nak volt fordítva; 7 a bal oldalán feküdt D-nek fordított tekintettel. A kivételnek mondott 16. sír váza arci részével K-nek volt fordítva.

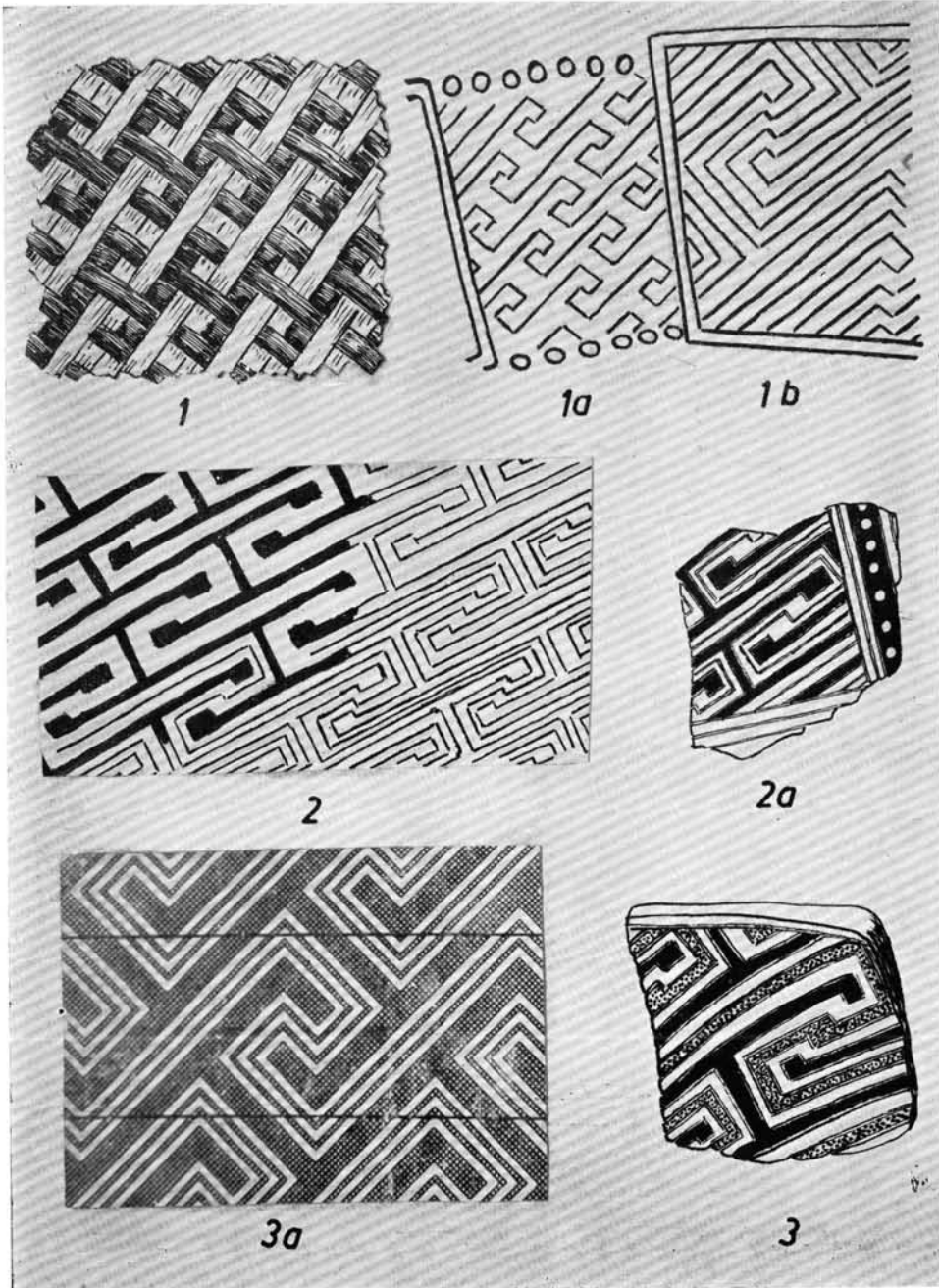
A jobb oldalukon fekvők közül 10 férfi volt. A többi, fiatal és rossz megtartású egyén csontvázat nem sikerült az ásatáskor meghatározni.

A bal oldalukon fekvők közül 6 nő volt, meghatározhatatlan nemű 1.

A legtöbb sír hossz tengelye Tűzkövesen az évszaki ingadozástól eltekintve, megegyezett a lakóházak tájolásával. Még helyszínrajzunkból (6. kép) is ez tűnik ki, ahol az „E” és a „C” ház maradványai a ház hossz tengelyének a meghatározását lehetővé tették. Az egy kivétel helye így a ház hátsó fala mellett kereshető. Ezekben talán a családfőt gyaníthatjuk.

^{20a} Nagyobb terjedelmű összefoglalás részére tartom fenn annak a bizonyítását, hogy a fonatstílus a Kárpát-medencében rekedt ősköri lakósnak különböző csoportokba beolvadt töredékeinek a díszítőművészete volt.

²¹ Az arci rész irányítását a „Blickrichtung”-ot a hazai és a külföldi szakirodalom tanúsága szerint általában döntő fontosságúnak szokták tekinteni. Kritika nélkül, nemzedékről nemzedékre átvett szempont ez, amely a helyes megoldás megtalálását csak megakadályozza.

A férfiak jobb oldali, a nők bal oldali fektetése és a hossz tengely azonosságát nézetem szerint annak a következménye, hogy a tűzkövesi házakban külön férfi és külön női oldal volt. Azt tehát, hogy a halottak eltemetésekor a tekintet irányának lett volna jelentősége,²¹ vagy hogy az arci rész irányítása éppenséggel azzal lenne összefüggésben, hogy a halottat milyen napszakban temették el,²² nem tartom elfogadható magyarázatnak. Északnak „néző” csontvázat gyakran találunk, a nap viszont semmilyen napszakban sem látható ebben az irányban.

Az alvó és az eltemetett ember összekuporított testhelyzete — véleményem szerint — ugyanarra az okra vezethető vissza és nem magyarázható a halottaktól való félelemmel, a halottak összekötözésével. A Szegvár-tűzkövesi sírok kibontásakor ugyanis 4 esetben állapíthattam meg, hogy a halottakat gyékényfonatra fektették. Az ilyen sírok feneke régebbi kultúrréteg, a sír gödrén túl is követhető hamuréteg volt, amin a gyékénymaradványok aránylag jól megmaradtak. A kérdéses sírok leírása a következő:

A 8. sír csontváza a település középső szakaszában került a földbe. A kultúrrétegbe ásott gödörben, hamurétegen feküdt, jobb oldalán, mérsékelt kuporított helyzetben. Férfi volt. Hossz tengelye a koponyától a lábvég irányában mérve 264° , tehát majdnem pontosan Ny—K-i volt. Kuporítva a hossza 76 cm volt.

A csontváz felszedésekor vettük észre, hogy a koponya alatt egymást keresztező gyékényszálakból készült fonatnak nagyon foszlott, tenyérszerű darabja maradt meg. A fonat helyenkint kettőssávolyosnak látszott, mintája azonban azért nem volt pontosan megfigyelhető, mert a szálaknak egy része hozzátapadt a hiányosan megmaradt koponyához.

A 10. sírban szintén a koponya alatt találtunk gyékényfonat foszlányokat. Állapotuk igen rossz volt. A szálak, úgy látszott, nem egyes gyékénylevelek voltak, hanem sodort gyékényfonalak, amiket kettesével fogtak össze egy-egy szál gyanánt. A mintát nem lehetett felismerni.

A sírban bal oldalán fekvő női csontvázat találtunk erősen kuporított helyzetben. A sírgödör hossza 142 cm, a halott 90 cm hosszúságúra volt összekuporítva. A csontváz nyakán 12 szem márványgyöngyöt és 2 szem korong alakú rézgyöngyöt találtunk. Irányítása 264° volt, tehát szintén majdnem pontosan Ny—K-i. A sír megállapíthatóan a felső temetőréteghez tartozott, a sírgödör metszete szerint.²³

A 13. sírban jobb oldalán fekvő, mérsékelt kuporított férfi csontvázat találtunk. A sírgödör hossza 149 cm volt, ebben a csontváz 114 cm hosszú. Irányítása 234° volt, ami nagyjából a téli legszélsőségesebb napkelte irányának felel meg.

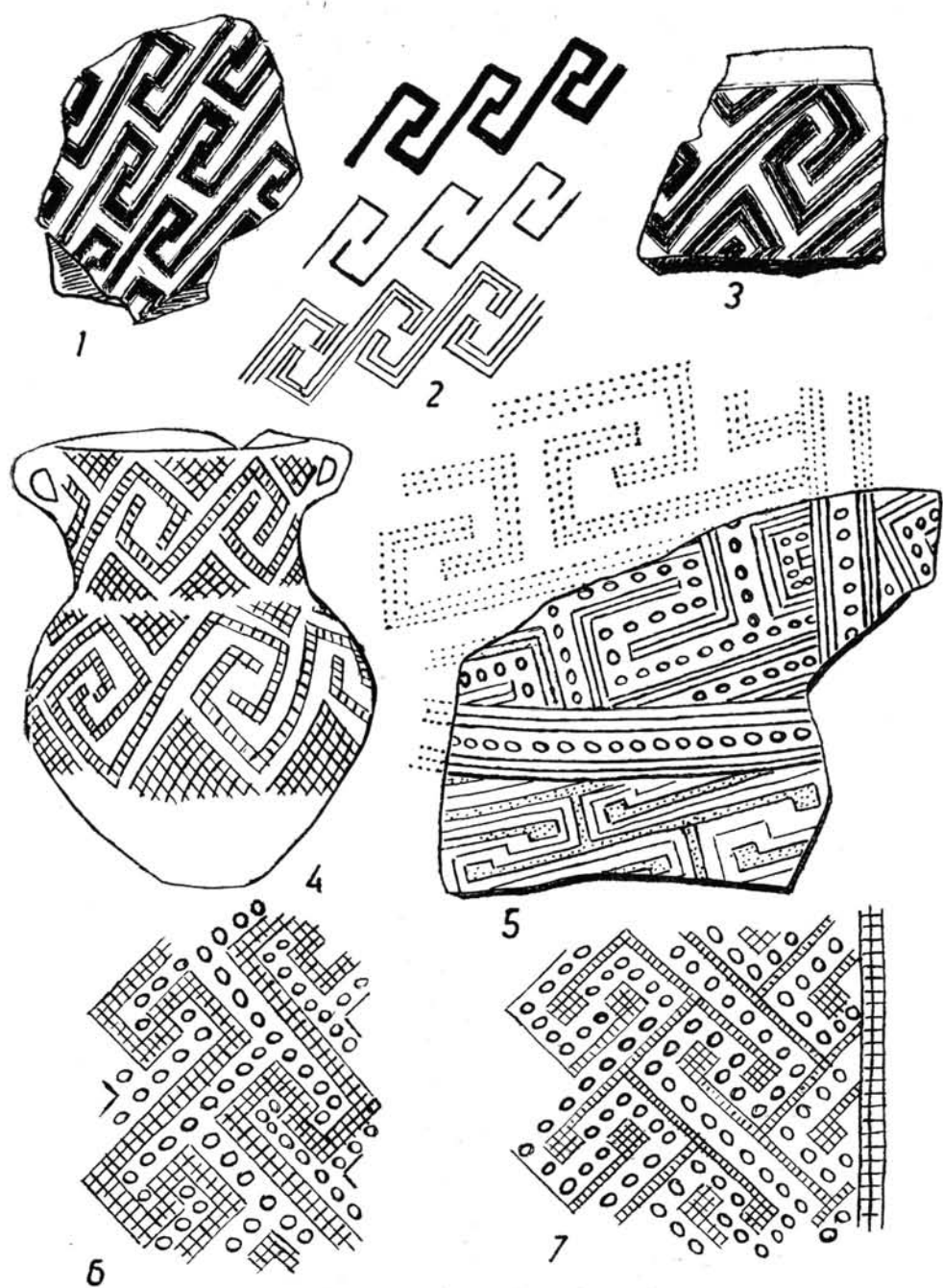
Ebben a sírban a koponya, a mellkas és a hátgerinc alatt találtunk gyékényfonat foszlányokat. Mintájuk nem volt felismerhető. A sír biztosan az alsó temetőréteghez tartozott.

A 14. sírban jobb oldalán fekvő, mérsékelt kuporított férfi csontváza feküdt 89 cm-es hossz tengellyel. A sírgödör ebben az esetben is jóval nagyobb volt, s az alsó temetőréteghez tartozott, mert felette az első temetkezési időszaknál későbbi kultúrlerakódások bolygatatlanok voltak.

Ebben a sírban a jobb combcsont alatt találtunk gyékényfonatból megmaradt rostokat. Koponyája alatt felismerhetetlen alakú fakészítményből származó fakorhadékot találtunk. Tekintve, hogy rostjai a sírgödör szélessége irányába mutat-

²² Banner J., A magyarországi zsugorított temetkezések. Dolg. 1927. 1—59.

²³ Tűzköves területének legmagasabb részén két alkalommal temetkeztek. A település középső szakaszában és a végén. Újabb ásatási megfigyeléseim szerint mindez csak annyit jelent, hogy a település súlypontja időnkint áthelyeződött a 15. kat. holdnyi terület más pontjára.

tak, nem a halott alá helyezett deszkalapra gondolok, hanem fából készült fejpárnára, vagy valamilyen alacsony lábú dikóféle fakeretre, amely gyékénnyel volt bevonva. A sír irányítása 250° , s ez a téli napkelte irányának felel meg.

A leírt sírok valamennyiében vörös okkerfesték tapadt a lábszárakhoz és az alkarcsontokhoz. A halottak testét ezek szerint a ruhával nem fedett részeken ünnepi módon vörösre festették.

A márványgyöngyök közül egyetlen darab henger alakú; 0,9 cm hosszú, 0,75 cm átmérőjű. 11 darab korong alakú, átlag 0,4 cm hosszú és 0,6 cm átmérőjű. Olyanok, mint a „bodrogkeresztúriak”, amelyek azonban a csak tejeskőcsögös Jászberény-borsóhalmi temetőből még hiányzanak.²⁴

A rézgyöngyök korong alakúak, 0,28 cm hosszúak és 0,5 cm átmérőjűek. Mindkét változat előfordult Tűzköves régebbi és későbbi temetőrétegében.

A sírokban talált gyékénymaradványok azt mutatják, hogy a halottakat a sír fenekére terített gyékényfonatra fektették. Nézetem szerint ugyanarra, amelyen életükben aludni szoktak. Ebből pedig az következik, hogy a halott fektetésének módja — éppen úgy, mint az összekuporodott helyzetben való alvás — a gyékény-fekvőhelyi rövidségével függ össze.

Régen tisztázott kérdés már, hogy a kuporított testhelyzetben való temetés nem függ össze a hellyel, a gödörásás munkájával való takarékossgal. Banner jónéhány adatot sorol fel, amelyekből kitűnik, hogy a sírgödör lényegesen nagyobb volt, mint amekkora helyen a halott elfért.²⁵ Akik hittek ebben az elméletben, a legegyszerűbb területszámítást sem végezték el. Nem számították ki, hogy a hátán, kinyújtva eltemetett halott részére ázott 190×50 cm-es sír területe: 9500 cm^2 , kevesebb, mint a kuporított testhelyzetben eltemetett halott részére ázott 130×80 cm-es: $10\,400 \text{ cm}^2$ -es sírgödör területe.

A halottaktól való félelmet nem tartom elsődlegesnek és a kuporított temetkezési szokás okának. Nem tagadom, hogy már a neolitikumban is összekötöztek bizonyos halottakat, figyelembe veszem a halottak összekötözésére, megcsonkítására, leszegelésére vonatkozó kétségtelenül hiteles késői adatokat, de nem fogadhatom el azt, hogy az összekötözéssel megmagyarázható, nem általános esetek vezettek volna a kuporított helyzetben való temetkezés szokásához. Feltétlenül számolok ugyanis azzal, hogy a halott „járását” sokkal könnyebb megakadályozni, ha kinyújtott testhelyzetben kötözik össze lábait, ahogyan az a Bannernél idézett konkrét esetekből is kitűnik. Magam is írtam ilyen esetről,²⁶ és a sír földjéhez szegelt középkori magyar sírokat is leírtam Bátáról.²⁷ Egyedül lehetségesnek csak azt tartom, hogy az őskorban a halottak összekötözésével a kuporított testhelyzetet igyekeztek biztosítani, s hogy ebből a néha elkerülhetetlen eljárásból másodlagosan, talán már az őskorban is, kialakult a hazajáró halottak elleni védekezés szokása.

Az őskori sírokban gyakrabban találunk enyhén kuporított helyzetben fekvő csontvázat, mint olyanokat, amelyekről csakis erőszakos összekötözést tételezhetünk fel. A mérsékelt kuporítás az alvógyékényen pihenő ember akkoriban normális helyzetének felel meg. Mivel pedig az alvógyékényt a sírban is a halott alá tették, a nem nagy gyékényen ott sem helyezhették el kinyújtva. Ha tehát a halál beállta után nem igazgatták rá az alvógyékényre idejében a halottat, akkor a hullamerevség beállta után erőszakos eszközökhöz kellett folyamodniuk. A térdben behajlított lábakat a törzshöz kellett kötözni; ez pedig szélsőségesen nagyfokú kupori-

²⁴ Csalog Zsolt, Jászok VII. (1961) 149.

²⁵ Banner J., i. m.

²⁶ Csalogovits József, Népr. Ért. 1937. 447—448.

²⁷ Csalog J., Tolna vármegye múltjából, 5. (1940) 57.

tással jár. Idegenben elhunytaknál, azoknál, akik szerencsétlenül jártak valahol, s akiket haza kellett hozni, az ilyesmire sor kerülhetett.

A lakóház irányának meghatározása, az ajtónyílás helyének megválasztása, elsősorban a helyi klímaviszonyoktól függ. Tűzkövesen még a domborzatra sem voltak tekintettel: a házak hátsó keskeny oldala esik a vízpart felé; az ajtónyílás K-nek, DK-nek néz. Ez az uralkodó széliránynak felel meg, s azt mutatja, hogy a házak építői a szél elleni védettséget keresték.

Alföldünkön az ÉNy—DK-i szélirány uralkodó volt. A lakóházban a fekvőhely, a sírgödörben, mint az ember második házában, a halotti gyékény tájolása ennek megfelelően hasonló okból lett azonos. Nem sík vidéken, ahol a völgyekben az uralkodó szélirány a domborzat hatása következtében módosul, a lakóházaknak és a síroknak a hossz tengelyét illetően is helyi, egy-egy vidékre jellemző módosulásával számolhatunk.

A nőknek és a férfiaknak a bal, illetve a jobb oldalukra való fektetése természetesen csak ott válhatott szabállyá, ahol a lakóházakban is megvolt a férfi és női oldal. Kisebb, egy-egy család lakóhelyéül szolgáló házakban ez a rend a neolitikumban már kialakult szokás lehetett. A tűzkövesi és számos bodrogkeresztúri temető sírjainak tájolása emellett szól. A következőket Ny—K-i, illetve első tekintetre teljes rendszertelensége gondolhatnánk. Valójában éppen a rendszertelenségben kereshetjük a szabályt, a megoldás kulcsát pedig abban, ami következetesen kivétel.

A budakalászi temető sírjainak tájolásáról szólva Banner a következő megállapításra jutott: A 123 sírt számláló temetőben mindenféle sírirányítás előfordult, kivéve az ÉK—DNy-it.³¹ Hasonló szabály állapítható meg Alsónémedi jól feltárt temetőjének helyszínrajza alapján is.³² Hódmezővásárhely-Bodzáspart bádéninek tartott sírjai viszont nem vehetők figyelembe, mert nem bádéniek. Egyikük leégett és összedőlt bádénai ház rétegben fekvő omladékába beleásott, melléklet nélküli későbbi sír,³³ a másik kettő bádénai cseréphulladékot tartalmazó földdel betemetett vermekbe utólag beásott, szintén későbbi sír.³⁴ Nem változtat a sírtájolásról mondottakon a többi, még ismeretes kevés sírlelet sem.

A kerek vagy ovális házformával való összefüggés az ÉK—DNy-i hossz tengelyű sírok hiányából tűnik ki. A már említett klimatikus okokkal számolva, a kerek vagy ovális házak bejárata is csak ezen az oldalon lehetett. Következésképpen ennek a résznek szabadon kellett maradni, de aligha lehetett fekvőhely a bejáratnál szemközti oldalon, ami a ház felszereléséhez tartozó tárgyak legtermészetesebb helye. Így a körfal mellett csak ÉK—DNy-i irányú fekvőhely nem lehetett.

Nem tartom elfogadhatónak Bannernak a bádénai sírokban előforduló kövekkel kapcsolatos magyarázatát. Ennek a háttérben is a hazajáró halott elleni védekezés gondolata áll, mint feltételezés, holott ugyanannyi joggal a halott házának a védelmére, a megerősítésére is gondolhatunk.

²⁸ A sírok tájolása és a nemek szerinti fektetés a bodrogkeresztúri csoport ismert temetőiben is megfigyelhető.

²⁹ Dombay J., i. m. (több helyen).

³⁰ A bádénai lakóházak közül a kiskőrösiekre hivatkozom. P. Z. XXII. (1931).

³¹ Banner J., Die Pécel-Kultur, A. H. XXXV. (1956) 188.

³² Uo.

³³ Banner J., F. A. I—II. (1939) II. t. 1. kép. — Az 1. sír fényképe sajnos ma is több kiállításhoz, fényképen, mint a Magyarországon elsőként talált bádénai sír szerepel.

³⁴ Uo. 14—15. és II. t. 3. kép.

Azokban a sírokban, amelyekben kőanyag található, a kövekkel többnyire csak a sírgödör széléit rakták körül.³⁵ A halottat tehát egyszerűen összerakott kőkoporsóba helyezték, amit bizonyára dorongfával, hasított pallófélével le is tartak, hogy a halott és mellékletei épségben megmaradjanak. A célt el is érték, mert mire a fafödém elkorhadt, a dorongok, vagy pallók közötti réseken annyi átmosott föld jutott az üregbe, amennyi a csontvázat és az edényeket ellephette és megvédezhette a födém elkorhadása után rásüppedő föld nyomása ellen. A csontvázban és az edénymellékletekben a sírgödör körülbéléléséhez használt kövek nem tettek kárt. Ezekkel tehát semmiesetre sem akarhatták a halottat lenyomni, visszatérését megakadályozni. Ilyesminek csak a látszatát keltik azok a kivételes esetek, amelyeknél kellő előrelátás nélkül a fafödémre is köveket helyeztek.³⁶ A födém résein át ilyenkor is beszivárgott a föld a sírúregbe; körül is vette a csontvázat és mellékleteit, a fafödém elkorhadása folytán azonban a súlyos kövek nagyobb erővel rászakadtak a laza töltelékföldre és összezúzták a törékeny tárgyakat.

Az ún. Körös-temetkezésekről egyelőre csak annyit mondhatunk, hogy a szakirodalomban nyilvántartott sírok zöme nem a Körös-csoport népétől való, sok sír adatai pedig nem hitelesek.

Banner megállapítása szerint a Körös-nép saját lakótelepein, hulladékgyödrökben temette el³⁷ halottait, több sírt pedig azért számít ide, mert azok a telep kultúrrétegében feküdtek.³⁸ A „kuperított” helyzetben fekvő csontvázak közül egyetlen egyben talált kagylókarperecet, kettőben egy-egy fél „hálónehezék” volt, egyben pedig edényt találtak. Az utóbbi három sír hulladékanyagot tartalmazó gödörben feküdt, s így maga az ásató is kételkedett abban, hogy a talált tárgyak mellékleteknek minősíthetők-e.³⁹ A sírok tájolását, illetve a tekintet irányát a legkülönbözőbbnek tartja, és nem lát szabályt a jobb, vagy bal oldali fekvésben sem.⁴⁰ Idézett cikkében kb. 30 sírt említ.

Kutzian Ida 31 sírt említ. 16 ismert tájolású csontváz alapján lazán betartott rendszert lát. Mellékletnek csak a kagylóperecet tartja. A Kotacpart-vasatanyai „hármassírról” megjegyzi, hogy a halottakat mai helyükre nem befektették, hanem bedobták, helyzetük mégis zsugorított, ami amellett szól, hogy a zsugorított helyzet összekötözés folytán jött létre.⁴¹

A síradatokat egyenként megvizsgálva, egyik nézetet sem fogadom el.

Az a körülmény, hogy különálló Körös-temetőket eddig nem találtunk, azzal függ össze, hogy az eddigi ásatások minden esetben csak a telepnek aránylag kicsiny részére szorítottak. A Körös-telep kultúrrétegében talált melléklet nélküli csontvázak későbbiek is lehetnek, a törmelékkel betemetett gyödrökben talált több csontváz pedig nem feltétlenül temetkezés, hanem romeltakarítás során az elpusztult házak maradványaival elföldelt, elpusztult ellenséges támadók maradványa. Az egyetlen kagylókarperec sem feltétlenül sírmelléklet, hanem az oszlásnak indult holttesten rajtafejejtett ékszer is lehet. Az irányításban megmutatózó „lazán betartott szabály” pedig nem hiteles leletekből kiszámított középarányos.

Az említett „hármassír” fényképe⁴² is az én álláspontomat igazolja: a gödörbe bedobált három hullá csontváza nem egyszinten fekszik, hanem részben egymáson.

³⁵ Banner J., A. H. XXXV. (1956) 191—192.

³⁶ Uo. 191. vége, 192. eleje.

³⁷ Banner J., Dolg. XIII. (1937) 42.

³⁸ Banner J., Uo. és FA. I—II. (1939) 13.

³⁹ Banner J., Dolg. XIII. (1937) 42.

⁴⁰ Banner J., i. m. 41.

⁴¹ Kutzian I., Diss. Pann. Ser. II. N° (1944) 93.

⁴² Banner J., A Hódmezővásárhelyi V. Múz. R. O. 1934. évi ásatásai. Szeged, 1935, 103 o. 1. kép.

A hullákat ugyanakkor dobálták bele a feleslegessé vált verembe, amikor azt törmelékekkel, romanyaggal betemették. A törmeléklejtőn leguruló hullák egymásba ütközve akadtak meg és kerültek az utóbb bedobált szemét alá. Testhelyzetük sem mutat semmilyen összekötözésre; egyikük hason fekszik békaúszásnak megfelelő lábtartással; a másiknak egyik lába kinyújtva, a másik behajlítva; a harmadik hasonló helyzetben, félíg kicsavart törzzsel, félkarral a gödör szélén fennakadva fekszik.⁴³

Nem erre a helyre kívánczik annak a részletes megvilágítása, hogy az ún. Körös-sírokban elföldelt halottakat melyik neolitikus csoportunkhoz számíthatjuk, mert ez a kérdés irányzattá merevedett periodizációs elméletünk valamennyi hibáját érinti. E helyen csak megemlítem, hogy a lakótelepen, romanyaggal együtt elföldelt hullák maradványai Szegvár-Tűzkövesen is előfordultak — 18. váz — s hogy azokban sokkal több joggal kereshetjük a Körös-csoport maradék népét. Tűzköves esetében azt a népmaradványt, amely a Tisza-terasz szélein megült telepések elől az ártér egyik szigetére húzódott és ellenséges támadás során többször felgyújtotta, kifosztotta ezt a falut.⁴⁴ Csak természetes, hogy a Körös-telepeket kölcsönös támadások érték ebben az időszakban, s hogy a Kotacpart-vatataiyai „tömegsír” is ilyen rajtaütés emléke.

Csalog József

DIE LEHREN DES NEUESTEN GEFLECHTABDRUCKES VON KÖKÉNYDOMB

In seinem Aufsatz befasst sich der Verfasser von drei Gesichtspunkten aus mit jenem Geflechtabdruck aufweisenden Gefässbruckstück, das vor kurzem auf der Stelle der Ausgrabungen vom Jahre 1928 im Laufe der Ackerbautätigkeit auf die Oberfläche gelangte. Er untersucht den auf dem Boden des irdenen Gefässes sichtbaren Geflechtabdruck (Abb. 1), die Umstände seines Zustandekommens, den Zusammenhang des ehemaligen Mattengeflechtes mit dem Geflechtornament und die Einwirkung der aus Binsen verfertigten Schlafmatten auf die Höckerbestattungen der Vorzeit.

Die Textur des Binsen geflechtes drückte sich nicht beim Austrocknen des Tongefässen in den Geflechtboden hinein. Diese alte Ansicht ist in allen Fällen irrtümlich, weil der sich zur Gefässzerzeugung eignende Ton allzu fest dazu ist, dass sich in diesen die Fasern des Geflechtes hineindrücken könnten. Bei der Erzeugung des Gefässes wurde aber der für den Boden bestimmte Ton auf dem Geflecht zu einer flachen Scheibe zerdrückt und zu deren Rand wurden jene Tonwülste im Spiralgang hinzugeklebt, aus welchen sich die Wand des Gefässes aufbaute. Nach den Versuchen des Verfassers sind die Proportionen des Gefässes auf einem Binsengeflechtblatt, das auf eine ähnliche Weise gedreht wird, wie eine Handscheibe, leicht kontrollierbar; die Tonwülste wurden nach ihrer Stützung von innen her durch Klopfen mit einem flachen Stock zusammengepresst. Die durch ethnographische Sammler in Neu-Guinea beobachtete Spiralmethode und das Klopfverfahren sind nach dem Verfasser zwei Momente derselben Operation.

Die Spiralmethode ist auf das ungarländische Neolithikum allgemein charakteristisch, aber sie lässt sich auch auf manchen bronzezeitlichen Urnen beobachten. Sie ist im Kreise der Naturvölker auch heute noch bekannt (Abb. 2), ihr Ursprung reicht aber noch in die vorkeramischen Zeiten zurück. An gefässartigen Gegenständen, die aus Binsenwülsten geflochten gebunden werden, ist sie auch heute noch in mehreren Weltteilen anzutreffen und sie spielt auch heute eine bedeutende Rolle auf dem ehemaligen Verbreitungsgebiet der Körös-Gruppe. Auf die Keramik umgesetzt wurde der Styl der mit Fingernägeln gewickelten Ornamente von dieser Technik bestimmt, nicht

⁴³ Banner leletismertetésében az a megállapítás, hogy a csontvázak a gödör fenekén, zsugorított helyzetben feküdtek, nem egyeztethető össze a közölt fényképpel. — Banner J., A hódmezővásárhelyi Városi Múzeum Régészeti Osztályának 1934. évi ásatásai. Szeged, 1935. A kép a 103. a szöveg a 102. oldalon.

⁴⁴ Csalog J., A Móra Ferenc Múzeum Évk. 1963. 8.

nur im Neolithikum (T. I.), sondern sporadisch in ganz Europa auch in der Bronzezeit, in der frühen Eisenzeit, in römischen, langobardischen und slawischen Zeiten.¹ Das mit Fingernägeln gezwickte Gefässornament lässt sich eben deswegen nicht an eine bestimmte Periode knüpfen, es braucht an keramische Vermittlung nicht gedacht zu werden, sondern sie ist eine zeitlose Erscheinung, die überall vorkommen kann, wo auch Binsengefässe im Gebrauch waren.

Das Geflecht von Kőkénydomb war gemustert. Das Geflechtmuster ist leicht zu erkennen, wenn wir uns die in derselben Richtung laufenden Fäden abwechselnd als andersfarbig vorstellen (Abb.: 1b). Dasselbe Geflechtmuster kommt abwechselnd gefärbt auch als Gefässzeichnung vor (Abb. 4). Es ist jedoch nicht fraglich, dass das Gros ähnlicher Gefässzeichnungen zu dieser Zeit schon geflechtartige, durch Zeichnen weiterentwickelte Muster sind. Im Interesse der Klärung der Herkunft des Geflechtstiles versucht der Verfasser die Geflechtmuster nach der Zeit ihrer Entstehung zu gruppieren.

Die ältesten Geflechte — Gruppe I A — haben nach dem Verfasser die Musterung des Leinwandgewebes und sie sind geköpert gestreift. Einfarbig. Eine obere Grenze für ihr Vorkommen gibt es nicht, weil sie bis auf heute im Gebrauch blieben (T. II., a, d.)

Die nächste Stufe — I B — vertreten diejenigen Muster, bei welchen die Struktur die alte ist, es entstehen jedoch mit Kombination der Farben der Fäden neue farbige Muster. Auch diese Muster sind gleich den vorigen langlebig (T. II., b, c, e—h.).

In der Stufe II A wurden nicht nur zweiartige farbige Fäden im Interesse der Herstellung von farbigen Mustern verwendet, sondern auch die Ordnung der Bindungen des Geflechtes wurde dem farbigen Muster angepasst. Diese Stufe in der Technik des Flechtens können wir schon auf dem spätgravettischen Fundmaterial von Mezine antreffen (T. III., a—h¹), sie bleibt aber auch auf dem neolithisch-kupferzeitlichen Material erhalten (T. V., b—d¹).

Die in die Gruppen III A—C einreihbaren Muster bedeuten nur verschiedene Arten der Weiterbildung durch Zeichnen. In der Gruppe I wurden die Umrisslinien des Geflechtstiles in Geraden zusammengefasst (T. IV.); in der Gruppe B ist die Linienzeichnung aus dem Muster hervorgegangen (T. VI. a—c¹); in der Gruppe C gelangt die Grundlage des gezeichneten und gefärbten gemalten Musters zu einer selbständigen Rolle, sie wird zum Muster. Auf den Abbildungen der T. VII—VIII. führt der Verfasser in einem noch nicht publizierten Verzeichnis die durch Zeichnung ausgebildeten Varianten des unter der Signatur F II gebrachten Geflechtstiles vor.

Die Muster der Stufen III A—C sind für das ungarländische Neolithikum von Anfang an charakteristisch. Die Zeit ihrer Ausbildung kann also in die Zeit zwischen dem Paläolithikum und dem Neolithikum, also in das Mesolithikum verlegt werden. Und ihre Fortdauer kann an die hier stecken gebliebenen zurückgebliebenen paläolithischen Volksreste geknüpft werden.

Das Binsengeflecht von Kőkénydomb mag in neuem Zustande eine schicke Schlafmatte gewesen sein. Das wird auch dadurch bekräftigt, dass der Verfasser in Szegvár-Tüzköves in mehreren Gräbern unter dem Schädel und dem Skelett aus Binsengeflecht erhalten gebliebene Fetzen gefunden hat. Den Verstorbenen pflegte man hiernach auf dieselbe Matte hinzulegen, auf der er während seines Lebens zu schlafen pflegte. Da aber diese Matte — gleich der Schlafmatte der Naturvölker — nicht gross war, lag auf dieser der Schlafende zusammengekauert, und der in das Grab gelegte Tote wurde gleichfalls auf diese Weise hingetan placiert.

In der Mehrzahl der Hockergräber ist die Hockstellung gemässigt. Diese Toten wurden auf diese Weise offenbar noch vor dem Eintritt der Leichenstarre mit leichter Mühe auf dem Binsengeflecht hingetan placiert. Extreme Hockstellung wurde nur dann vorgenommen, wenn die Leichenstarre in ausgestreckter Stellung schon eingetreten war, wenn also der Leichnam zusammengebunden werden musste.

Das Zusammenbinden des Leichnams als Schutz gegen die Wiederkehr des Toten kann keineswegs der primäre Beweggrund der Hockerbestattung gewesen sein. Einen ausgestreckt liegenden Toten kann man viel leichter zusammenbinden, und die heutigen ethnographischen Beispiele beziehen sich alle auf solche Fälle. Die Theorie der Furcht vor den Toten erklärt weder die Hinlegung auf die rechte oder linke Seite noch die Richtung der Längsachse des Rumpfes. — In Tüzköves und in der Gruppe von Bodrogkeresztúr stimmt die Längsachse der Gräber mit der der viereckigen Wohnhäuser von kleinem Format, in welchen es eine besondere Männer- und eine besondere Frauenseite gab (Abb. 7a. und 8) überein.

In der Gruppe von Lengyel-Zengővárkony fehlt die Hinlegung der Toten auf die den Geschlechtern entsprechende rechte und linke Seite, aber die Einhaltung der Hauptachse ist innerhalb der Grenze der jährlichen Schwankung der Richtung des Sonnenaufganges vorhanden. Da in dieser Gruppe grosse Häuser gefunden wurden, denkt der Verfasser an besondere Männer- und besondere Frauenhäuser, in welchen auf beiden Seiten von Fall zu Fall nur Männer, ein andermal nur Frauen lagen.

Die Orientierung Anordnung der Wohnhäuser pflegt sich an den Gang der Sonne und an die herrschende Windrichtung zu richten. Auf flachem Land oder in den zwischen Bergen liegenden Tälern sind diesen entsprechend lokale Unterschiede möglich.

In der ungarländischen Baden-Gruppe sind die Hockergräber am verschiedenartigsten gerichtet, doch fehlt die Richtung NO—SO. Hieraus schliesst der Verfasser, dass dieses Volk ursprünglich in runden oder ovalen Häusern gewohnt haben mag, und dass sich deren Tür nach SO öffnete. Er hält es für natürlich, dass ein Liegeplatz weder an der Stelle des Einganges, noch diesem gegenüber Platz haben konnte (Abb. 7b).

Die in den Gräbern der Baden-Kultur gefundenen Steine hatten nach der Auffassung des Verfassers gleichfalls nicht die Bestimmung, um mit ihnen die Heimkehr des Toten zu verhindern. Der Rand der meisten Gräber wurde hier mit Steinen ausgelegt. Auf diese legte man zum Schutz des Toten eine hölzerne Decke. Auf das Skelett haben nur in dem Falle Steine kommen können, wenn solche auch auf die hölzerne Decke gelegt wurden und wenn diese nach der Vermoderung des Holzes auf die Liegestätte des Toten stürzten.

Über die Art der sog. Körös-Begräbnisse lässt sich keine Regel aufstellen. Und zwar deswegen nicht, weil wir aus Ungarn authentische Körös-Gräber nicht kennen. Die in den mit Schutt angefüllten Gruben der Siedlungen gefundenen Skelette rühren von solchen totgeschlagenen Feinden her, von denen das Dorf angegriffen und niedergebrannt worden war. In einer einzigen Grube wurden einigemal sogar drei Skelette angetroffen (41), ihre Lage verrät uns, dass die Leichen beim Wegräumen der Ruinen in die unbrauchbar gewordenen Gruben hineingeworfen wurden. Das Zeitalter der in die Körös-Kulturschicht eingegrabenen Gräber, die keine Beigaben aufweisen, ist ungewiss. Der Verfasser hält es für unmöglich, dass es bei dem eine vorgeschrittene entwickelte Idolplastik besitzenden Körös-Volk einen Totenkult nicht gegeben hätte.

József Csalog